

વિકાસ: કોના માટે? કોના ભોગે?

(સરદાર પટેલના 'સ્ટેચ્યુ ઓફ યુનિટી' સંદર્ભે કેટલાક પ્રશ્નો)

-સરૂપ ધ્રુવ.

વરિષ્ઠ માનવ-અધિકાર કર્મશીલ અને તમામ શોષિતો-વંચિતોના વકીલ શ્રી.ગિરીશભાઈ પટેલે 1987-88ના અરસામાં, નર્મદા ઉપર થનારી સરદાર સરોવર બંધયોજના સામે આ સવાલો ઊઠાવ્યા હતા- “આને વિકાસ તો કહીશું પણ એ વિકાસ કોના માટે? કોના ભોગે?” પછી તો આ પ્રશ્નો લડતનું શસ્ત્ર બની ગયા હતા. ‘નર્મદા બચાવ આંદોલન’થી આપણે સૌ પરિચિત હોઈશું. સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી આ દેશમાં, જંગી કદની વિકાસ યોજનાઓ સામે પહેલી જ વાર આ પ્રશ્નો ઊઠાવવામાં આવ્યા હતા. અલબત્ત, આને કારણે એ કહેવાતી વિકાસ યોજના અટકાવી તો ન શકાઈ પણ તેની ન્યાયિકતા સામે પડકાર અચૂક ફેંકવામાં આવ્યા. આર.એન્ડ આર.પોલિસીનું (રિલીફ એન્ડ રિહેબીલીટેશન પોલિસી / રાહત અને પુનર્વસન નીતિ) ઘડતર સુદ્ધાં પહેલી વાર થયું. ભાખરા-નંગલ કે ઊકાઈ ડેમ વગેરે યોજનાઓના વિસ્થાપિતો કરતાં નર્મદાના વિસ્થાપિતોને આ નીતિને કારણે સંતોષકારક તો નહિ, છતાં પ્રાથમિક કક્ષાનો ન્યાય તો મળવા પામ્યો. વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય વિશે દેશભર અને વિશ્વસ્તરે પણ લડાયક સંઘર્ષનો મિજાજ અને ચર્ચા-વિમર્શનો પણ જાણે આરંભ થયો હતો.

આજે ફરીથી આ જ સવાલો ઊઠાવવાનો સમય આવી ગયો છે. હવે તો એવું બન્યું છે કે કહેવાતા વિકાસને નામે પણ નહિ- માત્ર કહેવાતા ગૌરવ અને અસ્મિતાને બહાને નર્મદાકિનારાનાં 70 ગામોનાં રહેવાસીઓને —જેમાં સ્વાભાવિક રીતે આદિવાસીઓની સંખ્યા ઝાઝીબધી છે — પોતાનાં ઘર-જમીન-ગામ છોડવાની મજબૂરી આવી ગઈ છે.

થોડીક વિગતે વાત કરીએ તો ‘સરદાર સરોવર’ની શોભા વધારવા કહો કે આ જંગી વિકાસ યોજના સાથે જેમનું નામ જોડાયેલું છે એવા સરદાર પટેલને ‘અમર’બનાવી દેવા અને સાથોસાથ સૌથી ઊંચા- સૌથી શ્રેષ્ઠ બનાવી દેવા ત્યાં તેમનું વિરાટકાય પૂતળું ગોઠવવાનો ઈરાદો ધરાવતી સરકારે પોતાનું સ્વપ્ન સાકાર કરવા કેટલાંક પગલાં લેવાનું શરૂ કરી દીધું છે. સૌથી પહેલાં તો ધામધૂમપૂર્વક એવો પ્રચાર કરવામાં આવ્યો છે કે સરદાર પટેલનું આ પૂતળું અહીં થવું જ જોઈએ. સરદાર આ દેશના શ્રેષ્ઠ રાજપુરૂષ હતા, તેમને આટલું સન્માન તો મળવું જ જોઈએ. દેશની સૌથી મોટી વિકાસ યોજના સાથે એમનું આ ઉત્તુંગ સ્મારક તમામ દેશવાસીઓ માટે- ખાસ તો તમામ ગુજરાતીઓ માટે ઉચ્ચતમ ગૌરવની નિશાની બની રહેશે. હવે એ

હકીકત છે કે સરદાર નિરપવાદ નેતા હતા અને એમનાં ઉચિત સ્મારકો તો લગભગ ગામેગામ ને મોટાં શહેરોમાં પણ ઠેર ઠેર જોવા મળે જ છે. તો પછી એક વધારાનું પૂતળું અને તે પણ અત્યંત મહાકાય પૂતળું મૂકવાથી શો ફરક પડી જવાનો છે? આ પ્રચારનાં કાનફોડિયાં પડઘમ સામે સવાલ થવો જોઈએ કે શા માટે એક વધારે મહાકાય પૂતળું?!

એક ઓર બાત... તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી અને હાલના પ્રધાનમંત્રી સરદાર પટેલના આ પૂતળાને સ્ટેચ્યૂ ઓફ યુનિટીનું નામ આપે છે ત્યારે એ પોતાનાં મૂળ અને કૂળને વફાદાર રહીને સરદારનું સન્માન કરે છે અને એક કાંકરે બે પક્ષી મારે છે. તેમનું કૂળ ને મૂળ છે આર.એસ.એસ. જેમનો નારો હતો અને આજેય છે... 'અખંડ ભારત'. સરદારે વિભાજન પછી દેશનાં રાજા-રજવાડાંને એકઠાં કરીને 'ભારત'માં સમાવવાનું ભગીરથ-કાર્ય કર્યું હતું અને એને 'અખંડતા' ગણીને આપણા રાષ્ટ્રવાદીઓ સરદારને પોતાના એજન્ડાનો ભાગ બનાવે છે. બાકી તો ક્યાં કોન્ગ્રેસી અગ્રણી સરદાર અને ક્યાં ભાજપી રાષ્ટ્રવાદીઓનો 'યુનિટી'નો સંદર્ભ! ઇતિહાસનાં તથ્યો સાથે મનફાવતી રાજરમત તે આનું નામ!

નર્મદા ઉપર વિરાટકાય ડેમ બાંધીને એનો સૌથી પહેલો વ્યાવહારિક(પ્રેક્ટીકલ) ઉપયોગ તો ગુજરાતના અદ્યતનસ્ત વિસ્તારોને પાણી પહોંચાડવાનો છે. હવે સવાલો એ થવા જોઈએ કે પાણી પહોંચ્યું? ક્યાં કોને મળ્યું? કચ્છ-સૌરાષ્ટ્રની તરસ છીપી? કે પછી ત્યાંનાં મોટા ઉદ્યોગો ધરાવતા એકમો કે ઉદ્યોગપતિઓની મૂડીવાદી તરસ છિપાવવાનું કામ પહેલાં થયું? અમદાવામાં રિવરફ્રન્ટની જહોજલાલી થઈ તે કઈ 'રિવર'છે? આપણામાંથી કેટલાયને એ ખ્યાલખબર તો હશે જ કે રિવરફ્રન્ટવાળી 'રિવર'નું નામ ભલે 'સાબરમતી' હોય- ત્યાં પાણી નર્મદાનું વહે છે! ફક્ત શહેરની શોભા વધારવા જો નર્મદાના પાણીનો વેડફાટ થયો હોય અને એ આપણી નજર સામે થયો હોય તો પછી કશા જ કારણ વગર વિકાસના કોઈ પણ હેતુ વગર સરદાર પટેલનું આ ભવ્ય પૂતળું થતું કેમ કરીને જોઈ રહેવાય? ક્યાં સુધી જોઈ રહેવાય?

બીજો મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે ડેમ માટે તો લાખો આદિવાસીઓ બેઘર થયા જ છે, પૂતળા માટે 70(સિત્તેર) ગામનાં રહેવાસીઓ બેઘર થવાનાં એની પાછળ કોઈ ખાસ હેતુ ખરો? વિસ્થાપનથી થતાં નુકસાનો વિશે વિસ્તારપૂર્વક વાત કરવી અહીં શક્ય નથી, પણ આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે વિસ્થાપન એટલે જે તે સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનો વિનાશ, માનવસમુદાયની લાચાર નિરાધારી અને અપરંપાર અનિશ્ચિતતાઓથી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગયેલી હજારો જિંદગીઓ! આ વિસ્થાપનના મુદ્દો જ કહેવાતા કર્તવ્યોને સવાલ પૂછી શકીએ કે તમારા વિકાસની વ્યાખ્યા સાથે આ 'વિસ્થાપન'ની કડ્ડણતા (ટ્રેજેડી) નો વિચાર કર્યો છે? બીજો મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે આ પૂતળાને ગોઠવવા માટે એક નવું તળાવ(ગરૂડેશ્વર વિયર) બંધાશે. જેને કારણે 11 ગામનાં લોકો વળી વિસ્થાપિત થશે. આ 'વિયર' ફક્ત પૂતળાની આસપાસ વહેતું રહેશે.

લાગણીશીલ થયા વગર પણ ઘણા મહત્વના મુદ્દા ઊઠાવી શકાય-

- સરકારે આ વિચરના બાંધકામ માટે પર્યાવરણીય મંજૂરી લીધી?
- તે માટે જરૂરી જનસુનાવણી કરી? વિસ્થાપિત થનારા લોકો સાથે એમની ભવિષ્યમાં થનારી સ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરી?
- વિસ્થાપિત થનારાઓના પુનઃસ્થાપનની કોઈ વ્યવસ્થા કરી?
- પૂતળાંની આસપાસ ભરાનારા આ નવા તળાવ(વિચર)ની ભૂકંપના ફોલ્ટલાઈન વિસ્તાર ઉપર થનાર અસરનો અભ્યાસ સરકારે કર્યો?

આ તમામ સવાલોના જવાબો છે “ના – ના ને ના”. આ ભારપૂર્વકનો નકાર કંઈ માત્ર લોકલાગણીથી નથી રજૂ કર્યો. છેલ્લાં પચ્ચીસ વર્ષથી સતત, સરદાર સરોવરની શરૂઆતથી જ તેની પર્યાવરણીય, લોકશાહી પદ્ધતિ વિષયક, સામાજિક ન્યાય સાથે સંકળાયેલી બાબતો વિશે લોકસમુદાયમાં જાગૃતિ ફેલાવનારા, આંદોલન જગાવનારા અને આંદોલનને સતત જીવંત રાખનારાં લડાયક કર્મશીલોના અથાક પ્રયત્નો, કાનૂની લડતો અને જાગૃતપણે માધ્યમો સુધી પહોંચવાની નીતિ અને સક્રિયતાને કારણે આપણી પાસે આ સ્પષ્ટ નકાર આવ્યો છે. આવી જાગૃત અને ઝૂઝારૂ સંસ્થાઓ-કર્મશીલોએ માહિતી અધિકારના રસ્તે, આંદોલનના રસ્તે વિગતો એકઠી કરી છે તે જોઈએ-

- આ વિચર અને પૂતળાં વિશે ગ્રામવાસીઓ વિશે કોઈ ચર્ચા કરવામાં નથી આવી. ગ્રામસભા ભરવી જોઈએ તે નથી ભરી. ઉપરાંત ગ્રામ પંચાયત અને ગ્રામવાસીઓએ વારંવાર લેખિતમાં વિરોધ કરવા છતાં સરકારી કામગિરી ચાલુ થઈ ગઈ છે- વિચર અને પૂતળાં માટેની.
- કુલ કેટલાં ગામો અને ગ્રામજનો વિસ્થાપિત થશે તેની જાણકારી લોકોને આપવામાં નથી આવી; કદાચ સરકાર પાસે પણ સાચી જાણકારી છે કે કેમ, એ શંકા છે.
- સરકારે ફક્ત 105 ખેડૂતોને જ અસરગ્રસ્ત જાહેર કર્યા છે, જે સંખ્યા વિવાદાસ્પદ છે. આ તમામે પહેલાં પોતાનાં ઘર, જમીન સરકારને સોંપી દેવાં પડશે ત્યાર બાદ જ સરકાર તેમના પુનર્વસન વિશે વિચાર કરશે.
- આ વિચરના પાણીમાંથી જે પદ્ધતિથી વીજળી પેદા થશે તેનું સરકારી આયોજન જોતાં, જેટલી વીજળી પેદા થશે તેના કરતાં વધુ પ્રમાણ પાણીને ઉપર ચડાવવામાં વીજળીનો વપરાશ થનાર છે. જેથી સ્પષ્ટ રીતે વીજળીનું નુકસાન થશે પણ સરકાર તે ચલાવી લેશે. તેમ જણાવવામાં આવ્યું છે.
- સરકારે જો ભૂકંપની ફોલ્ટલાઈન વિસ્તારમાં થનારા આવડા મોટા બાંધકામની અસરનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો એની જાણકારી આપવામાં આવી નથી- જાહેરાત કરવામાં આવી નથી.

અ તમામ વિગતો જોતા ખરેખર તો ગુજરાતના જ નહિ, આ દેશભરનાં તમામ નાગરિકોને પ્રશ્ન થવો જોઈએ કે ખરેખર, આ પૂતળું અને એને માટે બનનાર વિચરની કોઈ જ તાતી જરૂર છે ખરી?

ખરેખર તો વિકાસના નામે પ્રાકૃતિક સંસાધનો- સ્ત્રોતોનું (નેચરલ રિસોર્સિઝ) ભયાનકરૂપે શોષણ કરનારી આવી યોજનાઓ ધૂમ કમાણીનું સાધન બનાવવા માટે કરાતી હોય છે. સરકાર જે રીતે પ્રવાસનના નામે આજની તારીખમાં પણ કેવડિયા કોલોની ખાતે ધૂમ ધંધા ચલાવનારાને ખૂલ્લો દોર આપી રહી છે, એમાં પણ સરકારી વિભાગો ઉપર ખાનગીકરણની ધોંસ જમાવી રહી છે તે જોતાં વિચર અને પૂતળું પ્રવાસીઓ માટે 'જોવાલાયક જગ્યા' બનશે પણ સરકારી અને ખાનગી પ્રવાસન ઉદ્યોગ માટે તો ધીકતી કમાણીનું સાધન બનવાનાં છે.

અસ્મિતાના નામે, રાષ્ટ્રીય ગૌરવના નામે જનસાધારણની નબળી નસ પકડીને થતી, આવી છેતરામણી યોજનાના હેતુને પડકાર્યા વિના નહિ ચાલે. અંદરથી આપણે બધા જાણીએ છીએ કે આજ પહેલાં જેમ સાબરમતી રિવરફ્રન્ટ અને કાંકરિયા તળાવને ખાણી-પીણી-સહેલ-મસ્તીનાં બજારો બનવી દેવાયાં છે તેમ વિચરને પણ બાગબગીચા, રંગીન ફુવારા, નૌકાવિહાર, ખાણી-પીણીની દેશવિદેશી દુકાનો અને મોંઘા દાટ વિહારધામોથી સજાવી દેવામાં આવશે. દેશનાં ધનિકો અને વિદેશનાં સહેલાણીઓ અહીં આવીને આનંદ-પ્રમોદમાં ગરકાવ થશે... ભલેને પછી હજારો આદિવાસીનાં ઘર-બાર-ખેતર-વાડી-જીવતર-રોજગાર ડૂબી મૂકાં હોય!

આપણામાંથી ઘણાંને યાદ હશે કે સરદાર ડેમ બનવાનો હતો ત્યારે વિસ્થાપિત થનારાંઓને ડેમને કારણે રોજીરોટી મળશે એવાં મિથ્યા વચનો આપવામાં આવેલાં. ત્યાર પછી પરીકથાની રાજકુમારીની જેમ દિવસે ન વધે એટલી રાતે વધતી ડેમની કામગિરીમાં આપણાં વિસ્થાપિતોને તો ક્યાંય એન્જિનિયર, સુપરવાઈઝર કે ઇલેક્ટ્રીશ્યનની નોકરીઓ મળી સાંભળી નથી- એમને તો મોટાં યંત્રો ખેંચવાની ને માટી, સિમેન્ટ ઊંચકવાની મજૂરી કરતાં જ જોયાં છે!

આજે પણ આ પૂતળાંની ને વિચરની યોજનામાં વળી પાછી નવી રોજગારીનાં ગાજરિયાં બતાવાય છે. કદાચ નવી બનનારી ફાઈવસ્ટાર હોટલોમાં વાસણ ઘસવાની કે તરતાં વિહારધામોમાં સફાઈકામ કરવાની રોજગારી એમને માટે નોંધી રાખવામાં આવી હશે! બહુબહુ તો પૂતળાંદર્શનના ગાઈડ બનાવીને પોતાની ઈજ્જતની મજાક ઊડાવવાનું સોંપવામાં આવશે!

સ્વતંત્રતાપ્રાપ્તિને 68 વર્ષ થઈ ગયાં. સ્વમાનભેર જીવવાનાં વચન આપતા બંધારણને માણવાનાય 65 વર્ષ વિતી ગયાં... પણ આપણે માનવ અધિકારની સાચી સમજણ ધરાવતાં નાગરિકો ક્યારે બનીશું? વિકાસયોજનાઓના વંચિતો અને શોષિતોનાં હામી તો ઠીક પણ એમની સંવેદનાનાં સહભાગી ક્યારે

બનીશું? હકવંચિતોની લડતના સાથીદાર ભલે ન બનીએ પણ એમને થતા અન્યાય સામે આંગળી તો ચિંધી શકીએ ને?!

છેલ્લે છેલ્લે, આપણા બડબોલા પ્રધાનમંત્રી જ્યારે ગુજરાતના મુખ્યમંત્રી હતા ત્યારે તેમણે આ પૂતળાયોજના માટે ગુજરાતની જનતાને હાકલ કરીને ઘેરઘેરથી લોખંડ ઊઘરાવવાની જાહેરાત કરી હતી કે તમે મને લોહું આપો- હું તમને લોહપુરુષનું પૂતળું આપીશ! અહીં મેઘાણીભાઈની પેલી કવિતા યાદ આવે છે... “ઘણ રે બોલે ને એરણ સાંભળે હો જી!” કવિ કહે છે કે તોપો ને તલવારો તો બહુ ઘડી, હવે સોય ઘડીએ જેથી ચિરાયેલાં હૈયાં સિવી શકાય!... આપણે પણ પેલા લોખંડફાળા ઊઘરાવનારને કહી શકીએ ને કે ખમો બાપા! એ લોખંડથી વૈભવી પૂતળાં નહિ; અમારાં કોશ, કોદાળી, તગારાં, પાવડા ને યંત્રો ઘડવા દો ને અમને અમારાં ને માણસજાતનાં પેટ ભરવા દો! નવસર્જનનો દાવો કરનારને એટલું તો અચૂક સમજાવી દેવું પડે કે મિથ્યાભિમાની આડંબરથી નહિ, માણસજાતને મળતા સમાન અધિકારોથી ઈતિહાસનાં પાનાંમાં તમારાં નામ ઊજળા અક્ષરે નોંધાશે! અમે વિકાસનો નહિ, છેતરામણાં વાણી-વહેવાર અને વલણોનો વિરોધ કરનારા છીએ. હવે ચૂપ નહિ રહીએ- ત્યારે પણ પૂછ્યું હતું આજે પણ પૂછીશું: કોનો વિકાસ?! કોના ભોગે?!

(આ લેખ લખવા માટે આધાર-સામગ્રી તરીકે 70 ગામ આદિવાસી સંગઠન, પર્યાવરણ સુરક્ષા સમિતિ, જ્યોતિ કર્મચારી મંડળ, વડોદરા કામદાર યુનિયન, વ્યાવસાયિક સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષા મંડળ અને સહિયર સ્ત્રી સંગઠને તૈયાર કરેલી આંદોલન-પત્રિકા તેમ જ પર્યાવરણ વિભાગ- ભારત સરકારને લખેલા પત્રનો ઉપયોગ કર્યો છે તેની સાભાર નોંધ લેવા વિનંતી).